

Kodanikuühiskonna rollid tänases Eestis

Prof Mikko Lagerspetz (RiTo 2), Eesti Humanitaarinstituut

Rääkides ühiskonna arengusuundadest Eestis ja mujal maailmas, armastatakse mõnikord rõhutada, et siin maal on ajalooline olukord hoopis teistsugune kui mujal, mille tõttu teiste riikide kogemused ja nende ümber käiv teaduslik ja poliitiline diskussioon ei ole Eesti oludesse üle kantav. Siiski on ka Eestis praegu alanud diskussioon valitsusväliste organisatsioonide ühiskondliku rolli üle äravahetamiseni sarnane nende mõttevahetustega, mis samal teemal on alates 1980. aastatest mujal aset leidnud (ja mille lõpp sugugi ei paista lähenevat). Ka hoopis varasemad, möödunud sajandil ja varemgi esitatud käsitlused võivad aidata paremini mõista ühiskonna, riigi ja demokraatia probleeme tänases Eestis. Nagu on unikaalne iga riik, on seda muidugi ka Eesti. Samas on iga ühiskonna jaoks võimalik ja vajalik teiste kogemustest õppida.¹

Mainitud diskussiooni lähtekohaks on soov tähelepanu pöörata ühiskonna sellele osale, mida võiks kirjeldada kui poliitilistest institutsioonidest madalamal, aga üksikisikust ja perekonnast kõrgemal tasandil asetsevat sfääri, kus “riigist suhteliselt sõltumatud, iseorganiseeruvad rühmad, liikumised ja üksikisikud püüavad väljendada oma väärtusi, luua ühendusi ja solidaarsust ning edendada oma huve”.² Niisiis tunnistatakse kõigepealt selle sfääri erinevust riiklikest institutsioonidest. Tavapäraseks, kuigi mitte ainuvalitsevaks, on selge piiri tõmbamine ka majanduselu suunas.³ Niimoodi tekkivast ühiskonna kolmest jaotusest ongi tuletatud termin “kolmas sektor”. Pärastpoole vaatlen seda koos teiste kasutuselolevate terminitega – mitte niivõrd keelehoolde seisukohast, kuivõrd silmas pidades sõnades kajastuvaid arusaamu vaadeldud nähtuse rollist. Artikli põhiosa on pühendatud riigi ja mainitud sfääri – selle artikli terminoloogias kodanikeühiskonna – suhetele.

Kodanikeühiskond: ootustest ja terminoloogiast

Eelesitatud definitsioon võtab kokku selle, mille suhtes kodanikeühiskonda puudutav diskussioon on seni üksmeele saavutanud. Samas jätab selline miinimumdefinitsioon üsnagi palju lahtiseks. Omamoodi paradoksaalseks võib pidada arutluste käigus tekkinud olukorda, kus niivõrd ebamääraselt piiritletud nähtuses tahetakse siiski näha õige mitme ühiskonnaelu probleemi lahendust. Nende probleemide hulgas on üheks massiühiskond – ühiskonna lagunemine üksteisest eraldunud indiviidide struktuurita ja koostöösidemeteta massiks.⁴ Teiseks otsitakse indiviidide ja riigi vahelisest sfäärist kanaleid, mis annaksid ühiskonnaliikmetele uusi võimalusi osaleda demokraatlikes protsessides.⁵ Kolmas poliitilises diskussioonis tihti esiletõusev teema on valitsusväliste organisatsioonide võimalik roll seni riigi poolt osutatud ühiskondlike teenuste korraldajana. Kui aga meenutada Eesti ja muu Kesk- ning Ida-Euroopa ajaloolist kogemust, tõuseb esile veel neljaski oluline roll, mida kõnealune sfäär on pidanud täitma: vastupanu osutamine repressiivsele riigile.

Erinevaid ootusi ja rõhuasetusi peegeldavad ka nimetused, mida on antud riigi ja isikliku sfääri vahelisele ühiskondliku elu tasandile. Ingliseelse termini *Civil Society* toortõlkena eesti keeles ajuti esinenud sõna “tsiviilühiskond” seostub äsja neljanda ja viimasena

nimetatud ülesandega. Keeles vastandub “tsiviilsus” eeskätt militaarsetele;⁶ seega aitab taoline nimetus visandada pilti sõltumatu ühiskonna ja repressiivse riigi vahelisest vastuolust. Aga sarnase vastuseisu olemasolust on just rääkinudki kaasaegse lääne heaoluriigi parempoolsed kriitikud. Nimelt selles võivad seisneda ka põhjused, miks kodanikule viitava romaani tüvega sõna on puhuti asendanud omakeelset saksa, rootsi ja taani keeles – terminil on teatav riigivastane ja antipoliitiline maik, mis neoliberalistlike hoiakutega hästi haakub.⁷ Samas ei peaks “tsiviliseeritud ühiskond” – üks termini algsetest tähendustest – põhinema riigi ja muu ühiskonna vastandamisel, vaid nende vahelisel koostööl. Ka termin “kolmas sektor” viitab, nagu mainitud, ühiskonna jaotumusele, seekord aga kolme osasse: riiklikuks, äriliseks ja kodanikealgatuslikuks sfääriks. Selle termini põhiprobleemiks on sisutühjus: kas siis siin käsitletav, nii paljusid erinevaid lootusi äratanud ühiskonnaelu osa on niivõrd ebamäärane, et selle kirjeldamine on võimatu teisiti kui ülejäänuna, kolmandana (võib-olla kolmanda rattana)?⁸

Emakeelse “kodaniku” kasutamine tüvena⁹ seab tähelepanu keskmesse inimese just ühiskonna liikmena. Kodanikul on õigused ja kohustused riigi ees; ka riigil on oma kohustused kodanike ees. Seega väljendatakse arusaama inimeste ühistegevusest kui viisist, kuidas vastutust kanda võtta ja kuidas oma ühiskonna käekäiku mõjutada. Kui aga tuleb valida kahe termini, hetkel rohkem kasutatust leidnud “kodanikuühiskonna” ning sellele lähedase “kodanikeühiskonna” vahel, eelistan siiski viimast.¹⁰ Põhjuseks on veel üks lootus, mida mõned kõnealusele sfäärile asetavad: et tema rüpes toimuks kodanikevaheline dialoog ühiskonna tulevaste arengusuundade üle. Seega ei peaks ta väljendama ühiskonna ühistahet, mida “kodanik” oma abstraktses ainsuses kehastab, vaid peaks juba definitsioonikohaselt olema mitmekesine, erinevate arvamuste ja püüdluste jaoks avatud. Niisiis – kodanikeühiskond.

Eelnevaga olen tahtnud sõnastada erinevaid ootusi ja poliitilisi püüdeid, mis võiksid iseloomustada kodanikeühiskonna rolli tänases Eestis. On loomulik, et kodanikeühiskonnalt oodatakse erinevates oludes erinevaid asju. Eestis ehk enim tähelepanu saavutanud ootus pärineb küllaltki teistsugustest ühiskondadest – Lääne-Euroopa heaoluriikidest. Seal püstitasid parempoolsed valitsused 1980-ndatel endale ülesande vähendada riigi tervis- hoiule, haridusele ja sotsiaalpoliitikale suunatud kulutusi. Üht võimalust selleks nähti taoliste teenuste delegerimises “tsiviilühiskonnale”. Teiselt poolt on mõned Lääne ühiskonnateoreetikud ja sotsiaalsed liikumised ise toonitanud kodanikeühiskonna rolli demokraatia kanalina – selle dialoogi tekitajana, milles seisnebki demokraatia olemus. Taolise ülesande teadvustamine seisab Eesti üldsusel veel ees.

Ka nn arengumaades näeme valitsusväliseid organisatsioone tegutsemas sotsiaalsfääri teenuste pakkujana. Rahvusvahelised abistamisorganisatsioonid eelistavad tihti neid oma arenguprogrammide elluviijatena. Teiselt poolt on kodanikeühiskond mõnikord ka suutnud väljendada majanduslikus kitsikuses enamuse rahulolematust eliidikeskse poliitikaga.¹¹ Siingi näeme niisiis kodanikeühiskonda kahes rollis: ühelt poolt ühiskondlike teenuste pakkujana ja teiselt poolt kanalina tegevusele, mis laias mõttes on poliitiline. Järgnevalt püüangi vaadelda Eesti kodanikeühiskonna väljavaateid nende kahe erineva rolli

teostamisel. Need rollid kajastavad kahte erinevat – nii omavahel konkureerivat kui ka üksteist täiendavat – arusaama kodanikeühiskonna ja riigi suhetest.

Valitsusvälised organisatsioonid haridus, tervishoiu- ja sotsiaalpoliitika teostajana

Nagu juba öeldud, on viimasel ajal kodanikeühiskonna üle käivast diskussioonist Eestisse jõudnud eeskätt see osa, mis on puudutanud võimalust teatud ühiskondlikke teenuseid delegeerida valitsusvälistele organisatsioonidele (VVOdele). Eeskätt on jutt olnud sotsiaalhoolekandest, haridusest ja tervishoiust. Kõigi nende teostamine on võimalik nii VVOde, riiklike institutsioonide kui ka äriühingute kaudu. Tabel 1 võtab kokku kolme erineva sektori eeliseid ja probleeme ühiskondlike teenuste osutamisel.

Tabelit vaadates näeme, et igal sektoril on oma tugevad ja nõrgad küljed. Üks tähtsaim tõdemus on, et *mis on riigi tugevus, on valitsusväliste organisatsioonide nõrkus, ja vastupidi*. Riikliku haridus-, tervise- ja sotsiaalpoliitika lähtekohaks on – vähemalt seni, ja vähemalt formaalselt – *piisaval tasemel teenuste võrdne kättesaadavus kõigile*, vaatamata elukohale, sissetulekutele, vanusele, rahvusele jne. Siin ongi riikliku teenustesüsteemi põhiline tugevus, mida võiks nimetada *universalismipõhimõtteks*. Selle tagatiseks peaks olema demokraatlik otsustusprotsess, mille väljenduseks on näiteks Eesti põhiseadus, kus õigus mainitud teenustele on tagatud.¹² Praktikaks on osa õiguste teostamist takistanud selleks suunatud ressursside vähesus. Toonitan, et põhjuseks on teiste poliitiliste eesmärkide prioritseerimine sotsiaalpoliitika arvelt, mitte riigi “vaesus”. Aga teine, sisulisem piirang riigi tegutsemisel on seotud universalismi põhimõtte endaga: iga juhtumi jaoks ühesugustena mõeldud tegutsemisreeglid toodavad bürokraatiat ja paindumatust, mis üksikute, teistest spetsiifilisemas olukorras abivajajate puhul võib tekitada takistusi õiguste realiseerimisel. Süsteemi paindumatus võib viia ka ressursside ebaefektiivse kasutamiseni ja uute algatuste sumbumiseni.

Äriorganisatsioonide kaasamisega sotsiaal, tervise- ja haridusteenuste osutamisse ongi loodetud just kulutuste efektiivsust tõsta. Rahvusvaheline kogemus seda lootust eranditult ei toeta – nii on näiteks Rootsi peamiselt riiklik tervishoiusüsteem kvaliteetsem ja odavam Ühendriikide peamiselt erakätes tervishoiusüsteemist. Efektiivsuse tõstmist võiks loota just organisatsiooni suurema paindlikkuse tõttu. Äriühingute eeliseks on veel nende tegutsemise ennustatavus: võimalus täpselt ette määrata nii kulutused kui ka see, mida nende eest saadakse. Kuna äriühingud peavad oma aruandluses olema võimelised näitama võimalikult suurt tootlikkust, võivad nad eelistada tegutsemist just vähemproblemaatilistes piirkondades ja selliste elanikkonna rühmade hulgas, kelle teenindamine näib kõige perspektiivikam. Seega võivad teenustest ilma jääda just need inimesed, kes neid kõige rohkem vajaksid. Sarnane oht kummitab ka programme, mille sisuks on teenuste delegeerimine valitsusvälistele organisatsioonidele.¹³

Valitsusväliste organisatsioonide eeliseks on samuti paindlikkus; ideaalses olukorras peaks see võimaldama ka ressursside efektiivsemat kasutamist. Samas võivad organisatsioonide arenematus ja töötajate puudulik ettevalmistus (mis osaliselt tuleneb vabatahtlike töötajate arvukusest) vähendada VVOde töö tõhusust. Nende võime vähete rahaliste ressurssidega töötada tuleneb eeskätt tasustamata või sümboolselt tasustatud töö määrast, seega

vabatahtlike kaastöötajate ressursside kaasamisest, mitte efektiivsust majandamisest. Teisest küljest võib olla eksitav püüda tegevuse efektiivsust hinnata puhtalt kulusid ja sooritatud teenuseid kirjeldavate arvuliste näitajate alusel. Äriühingutega võrreldes võib märkida mittetulundussektori teistsugust suhtumist vastutusse. Valitsusvälised organisatsioonid ei leia, et nende tegevus peaks lõppema täpselt seal, kus see majanduslikult end enam ära ei tasu. Seega lähenevad nad probleemidele komplekssemalt; ka siin on tegemist efektiivsuse ühe vormiga, mida aga arvuliste näitajate abil väljendada on raske või võimatu. Taoline valmidus laiemat vastutust võtta on organisatsioonide sõltumatu eesmärgiseade tulemuseks. Osalejaid ei motiveeri raha, vaid võimalus teatavaid arengusuundi toetada oma keskkonnas. Valitsusväliste organisatsioonide tegevusele annab jõudu altpoolt tulev algatus; samas jaguneb see algatus Eestis erinevate geograafiliste piirkondade vahel küllaltki ebaühtlaselt. Ta võib ka suunduda mitte kogu elanikkonna, vaid selle teatud segmentide teenindamisse.¹⁴

Näitena probleemidest, mis võiksid kaasneda sotsiaalpoliitika teostamise delegeerimisega valitsusvälistele organisatsioonidele, toon järgnevalt alkoholismiravi. 1990–ndatel on mitmekordselt vähenenud alkoholismiravi kohtade arv riiklikes tervishoiuasutustes, samas kui alkoholi tarbimine on näidanud murettekitavat kasvutendentsi. Ühe võimalusena on kaalutud kirikute ja koguduste osalemist alkoholismiravi teostamisel.¹⁵ Usuühingud kuuluvad oma organiseerituse poolest Eesti tugevaimate VVOde hulka.¹⁶ Samas tuleb eeldada, et nende tegevus näiteks alkoholismiravi vallas saaks olema nende usulise misjonitöö osa, ja eelkõige sellise konteksti kaudu motiveeritud. Kui riik aga vastutuse delegeerimisel nõuab universalismi põhimõtte järgimist ja seega teenuste usulist neutraalsust – mida ta usuvabaduse põhimõttest lähtudes võib nõuda –, ei ole tegevuse eesmärk enam altpoolt paika pandud. Seega ei saa riik ka eeldada tasustamata või alla turuhindade pakutud teenuste tekkimist. *Ülevaalt poolt püstitatud eesmäärke teostades tegutsevad valitsusvälised organisatsioonid sarnaselt äriühingutega, mille tõttu tegelikult lähevad kaotsi nende peamised eelised teiste sektoritega võrreldes.*

Kokkuvõttes võibki öelda, et VVOd ja äriühingud võivad parandada haridus-, tervise- ja sotsiaalteenuste kvaliteeti, võimaldades uusi alternatiive ja tarbija senisest suuremat valikuvabadust. Altpoolt tulev algatus võimaldab teenuste pakkujal arvestada teatud ühiskonnarühmade erivajaduste ja eelistustega, eksperimenteerida uute mõtetega ning paindlikult kohanduda spetsiifiliste oludega. Just selles, mitte ressursside kokkuhoius, seisab valitsusväliste organisatsioonide potentsiaal haridus-, tervishoiu- ja sotsiaalpoliitika teostajatena. Nad ei saa aga asendada riigi komplekselt planeeritavat, kõigi ühiskonnaliikmetega võrdselt arvestavat poliitikat.

Kodanikeühiskond demokraatliku dialoogi kanalina

Eelnevast ilmnes, et valitsusväliste organisatsioonide peamine jõud tuleneb eesmärkide iseseisvast püstitamisest ja sellega kaasnevast soovist ühiskonna käekäigu eest laiemat vastutust võtta. Lisaks n-õ rohujuuresandi tegevusele erinevate hädade leevendamisel võib nende eesmärkide hulka kuuluda ka püüde mõjutada otsuseid, mis kitsamas mõttes on poliitilised. Paljudki nendest ühiskonna praegustest probleemidest, mille lahendamisel riik

loodab kodanikeühiskonna kaasabile, on tegelikult tingitud sellesama riigi teadlikust poliitikast. Näiteks tänavalaste abistamine on üks viis vaesuse tagajärgi leevendada; samas tekitab Eesti tänane majanduspoliitika ühiskonnas veelgi suuremat vaesust ja väljatõugatusi.¹⁷ Rahvatervise seisukohast veelgi olulisem kui VVOde poolt teostatav alkoholismiravi oleks riiklik alkoholipoliitika, mis tõsiselt püüaks alkoholi kogutarbimist vähendada alkoholireklaami keelustamise, müügi piiramise jt meetmete teel.

Need näited seostuvad teise olulise lootusega, mis kodanikeühiskonnale on pandud: ta peaks pakkuma kodanikele poliitilise osaluse kanaleid, mis kompenseeriksid esindusdemokraatia institutsioonide tegelikku kaugust inimestest, kelle elu nende otsused ometi mõjutavad. Et valimistel osalemise protsent Eestis on langenud juba alla viiekümne, peaks olema piisav fakt, tõestamaks suure hulga inimeste võõrandumist institutsionaalsest poliitikast. Üheks põhjuseks on kindlasti see, et mitmedki ühiskonnaelu valupunktid on jäänud valimistel osalevate parteide poolt teadvustamata. Seega tekib valijates mulje, et poliitika ei suudagi neile pakkuda kanalit, mille läbi nad oma nõudmised kuuldavaks võiksid teha.

Eesti demokraatial on oht sattuda olukorda, mille eest juba 160 aastat tagasi hoiatas prantsuse poliitik ja ühiskonnateoreetik Alexis de Tocqueville: demokraatiast kujuneb enamuse diktaadi vorm (kusjuures seekord, arvestades mittekodanike arvu, valimisprotsenti ning Riigikogus esindatud poliitiliste jõudude vahetust, ei ole isegi tegemist elanikkonna enamuse, vaid pigem hästiorganiseerunud vähemusega). Hoiatus väärib pikalt tsiteerimist. Raamatus *"Tähelepanekuid Ameerika demokraatiast"* kirjeldab Tocqueville¹⁸ kaasaegseid inimesi, kes "mõtlevad endale välja ühe ühtse ja kõikvõimsa hooldaja, ent korraldavad asja nii, et see hooldaja oleks siiski kodanike poolt valitud. [—] Sellises süsteemis pääsevad kodanikud parajasti nii kauaks orjusest lahti, et endale isandat määrata, ja võtavad ikke siis kohe jälle kaela. [—] Kodanike rõhumine pisasjades on igapäevane nähtus ja seda saavad tunda eranditult kõik. See ei vii inimesi meeleheitlikule vastuhakule, kuid tekitab igal sammul nõrdimust ja pikapeale loobuvad inimesed oma vaba tahet kasutamast. Vähehaaval kustub inimeste vaimutuli ja raugeb hingejõud. [—]

Ma olen kindel, et aristokraatlikku süsteemi ei saa siin maailmas enam taastada, ent arvan, et ühinedes suudavad ka lihtkodanikud luua väga jõukaid, väga mõjukaid, väga tugevaid jõukeskusi, ühesõnaga aristokraatlike isiksuste asendajaid. [—] Poliitiline, töenduslik, kaubanduslik organisatsioon, isegi teaduslik või kirjanduslik selts on nagu mõjuvõimas ühiskonnaliige, keda ei saa suvaliselt likvideerida ega ka salamahti rõhuda; kaitstes oma erilisi õigusi võimu liialdatud nõudmiste vastu, suudab selline ühendus kaitsta ka kohalikke vabadusi."

Tocqueville' kirjeldatud ohu vältimiseks tuleks mõelda demokraatiast kui ühiskonnaliikmete vahelisest pidevast dialoogist, mitte kui lihtsalt protseduurist, mis aeg-ajalt võimaldab poliitilisi eliite vahetada. Demokraatia poole püüdleva riigi huvides on taolist dialoogi võimaldada, soodustada ja isegi aktiivselt esile kutsuda. Praeguseks ei saa aga öelda, et Eesti poliitiline eliit oleks püüdnud arendada ühiskonnasisest diskussiooni näiteks sotsiaalpoliitika

ja selle aluseks oleva majanduspoliitika prioriteetide ja arengusuundade üle. Ka kodanikeühiskond ise ei ole olnud kuigi aktiivne sõna võtma.

On selge, et aktiivne kodanikeühiskond ei teki üleöö. Ta nõuab osalejate tahet ja valmidust demokraatia ülesehitamisel kaasa lüüa, aga ka inimeste ja institutsioonide omavahelist usaldust.¹⁹ Niisiis on vaja poliitilise kultuuri kesksete omaduste õiget kujunemist. Et nõukogude ühiskonnakord sellist arengut ei soodustanud, on ilmne. Samas ei maksa liialt fatalistlikult suhtuda minevikupärandisse ja selle tekitatud "mentaalsusse", vaid tuleks mõelda konkreetsete võimaluste peale, kuidas mainitud probleeme ületada. Mentaalsus ja selle aluseks olev maailmapilt sünnivad ju siiski igapäevastes praktilistes situatsioonides, mille teadlik mõjutamine ja muutmine on võimalik. Riigi, omavalitsuste ja kodanikeühiskonna suhteid arendades olekski esmatähtis arutada, millised administratiivsed ja poliitilise otsustamisprotsessi praktikad kodanikealgatust takistavad. Kas kodanikel on üldse võimalust enne poliitiliste otsuste langetamist saada teavet võimalikest otsustusvariantidest ja nende mõjust endale? Kas nendele on teada, millistel alustel ja kuidas otsuseid langetatakse? Nagu presidentki ühes oma kõnes on öelnud, taastoodetakse Eestis päevast päeva ka nõukogude korda, aga selletõttu jääb püsima vana mentaalsus – "kustub vaimutuli ja rauged hingejõud". Kui kodanikealgatusele reaalsed mõjukanalid puuduvad, ei tohiks kodanike passiivsus kedagi üllatada. Kui ei ole tagatud elanike piisav kindlustatus põhiseaduses mainitud õiguste ja hüvedega, on nende aktiivset panust ühiskonna ülesehitamisel raske nõuda. Ja juhul kui kodanikud ei kasuta olemasolevaidki mõjukanaleid, tuleks riigil ja kohalikel omavalitsustel mõelda, mismoodi kodanikeühiskonda aktiveerida ja seeläbi luua eeldusi demokraatia realseks toimimiseks.

Rääkides avaliku võimu ja kodanikeühiskonna suhetest on mittetulundusühingud ise pööranud tähelepanu peamiselt riigipoolsele rahastamisele ja maksuvabastustele, poliitikud aga sotsiaal- jt teenuste delegeerimise võimalusele. Kuigi ka täiendavate ressursside saamine on tähtis, peaksid kodanikeühiskonna nõudmised riigi ja kohalike omavalitsuste suhtes ulatuma kaugemale – puudutama otsuste langetamise protsessi ennast. Sotsiaal-, haridus- ja tervishoiusfääri teenuseid pakkuvates VVOdes peaks nägema eelkõige võimalust uuenemiseks: altpoolt tulev algatus võib pakkuda alternatiive eksisteerivatele riiklikele ja kohalike omavalitsuste pakutud teenustele, proovida uusi tegutsemise vorme. Süsteemi paindlikkuse ja valikuvabaduse lisandumine on igapäevaelu demokratiseerumise üks osa. Eesmärgiks ei saa olla kodanikeühiskonna allutamine riigi poolt paika pandud poliitika läbiviijaks, petlikus lootuses, et ta aitaks riigi- ja kohalike eelarvete kulusid vähendada. Taoline püüe on isegi otseses vastuolus selle rolliga, mis kodanikeühiskonnal peaks olema just altpoolt tuleva, mitte ülevalt poolt määratud algatuse kanalina.

See kõik võib kõlada nii, nagu kutsuksin üles riigivalitsemist raskemaks tegema. Mingis mõttes teevadki siin esitatud põhimõtted valitsemise raskemaks – muutub raskemaks teha otsuseid salaja ja nende eest vastutust mitte kanda. Aga ma ei arva, et see peaks tähendama kodanikeühiskonna vastasseisu riigiga, vaid just selle senisest aktiivsemat panust demokraatia ülesehitamisel. Igasugune dialoog võib mõne ametniku või poliitiku jaoks olla tüütu ja tulutu, ka kallis ja kahjulik. Pikemas perspektiivis võib aga ainult see demokraatliku ühiskonnakorra legitiimsuse päästa. Riigimehelikult või –naiselikult mõtleval valitseja peaks

tegelikult ise hea seisma selle eest, et iga poliitilise otsuse puhul oleks ka keegi, kes talle vastu vaidleks.

Märkused

1. Artikli esialgse versiooni esitasin ettekandena Eesti Mittetulundusühingute ja Sihtasutuste Liidu korraldatud konverentsil "Ühiskond teelahkmel", mis toimus Tallinnas 1999. a 26.-27. novembril.
2. See kodanikeühiskonna definitsioon on ainult üks võimalikest. Juan J. Linz & Alfred Stepan. *Problems of Democratic Transition and Consolidation*. Baltimore & London, The John Hopkins University Press, 1996, lk 7.
3. Vt Peter Thiery. *Zivilgesellschaft – ein liberales Konzept?* – Hans-Joachim Laut, Manfred Mols & Werner Weidenfeld. *Zur Relevanz theoretischer Diskurse*. Mainz, Johannes-Gutenberg-Universität Mainz, 1992, lk 73.
4. Ühistegevuse tähtsust selle ohu kõrvaldamisel toonitas muidugi juba Alexis de Tocqueville. Tähelepanekuid Ameerika demokraatiast. Tlk Henno Rajandi. Tallinn, Hortus Litterarum, 1835-40/1995.
5. Jean L. Cohen & Andrew Arató. *Civil Society and Political Theory*. Cambridge, MA & London, UK: The MIT Press, 1992/1995, lk 418.
6. Vt Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. Tallinn, Eesti keele instituut, 1999, lk 826. Ükski siin vaadeldud alternatiivsetest terminitest ei ole selles sõnaraamatus jäädvustamist leidnud, nii et diskussiooni terminoloogia üle võib ilmselt veel jätkata.
7. Mats Dahlkvist. *Det civila samhället' i samhällsteori och samhällsdebatt. En kritisk analys.* – teoses Lars Trägårdh (toim). *Civilt samhälle kontra offentlig sektor*. Stockholm: SNS Förlag, 1995, lk 158-159.
8. Kitsamalt ühistegevusele viitava terminina on eesti Mittetulundusühingute ja Sihtasutuste Liidu poolt kasutusele võetud ka termin "ühissektor".
9. Vrd soome kansalaisyhteiskunta, rootsi medborgarsamhälle, saksa bürgerliche Gesellschaft. Kodanikku peab Eesti kontekstis mõistma kui ühiskonna liiget, mitte kui kodakondsust riigiõiguslikus mõistes omavat isikut. Suur hulk nii juriidilisi kui moraalseid õigusi ja kohustusi on kehtivad ka viimatimainitud mõttes mittekodanike jaoks.
10. koos sama valdkonna eestlastest uurijate Rein Ruutsoo ja Erle Rikmanniga.
11. Nt David J. Lewis. *NGOs, Donors, and the State in Bangladesh.* – *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, vol 554, November 1997, p 33-45.
12. Põhiseaduse § 28 kinnitab: "Igaühel on õigus tervise kaitsele. Eesti kodanikul on õigus riigi abile vanaduse, töövõimetuse, toitjakaotuse ja puuduse korral. [---] Kui seadus ei sätesta teisiti, siis on see õigus võrdselt Eesti kodanikuga ka Eestis viibival välisriigi kodanikul ja kodakondsuseta isikul. [---] Lasterikkad pered ja puuetega inimesed on riigi ja kohalike omavalitsuste erilise hoole all." § 37 kohaselt on igaühel õigus haridusele.
13. Shelley Feldman. *NGOs and Civil Society: (Un)stated Contradictions.* – *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, vol 554, November 1997, p 46-65.

14. Vrd ka Mikko Lagerspetz, Rein Ruutsoo ja Erle Rikmann. Olelemisest osalemiseni? Eesti kodanikualgatuse hetkeseis ja arenguvõimalused. – Akadeemia, nr2, 2000, lk 261–298.
15. David H. Jernigan. Thirsting for Markets. The Global Impact of Corporate Alcohol. San Rafael, CA: The Marin Institute, 1995, lk 70.
16. Lagerspetz, Ruutsoo ja Rikmann, 2000.
17. Vt Juhan Sillaste ja Ülle Purga. Inimeste tulud ja tarbimine. – Sotsiaaltrendid. Tallinn: Statistikaamet, 1998, lk 48–57; Eesti inimarengu aruanne 1998. Tallinn: UNDP, 1998, lk 52–58; Dagmar Kutsar ja Avo Trumm. Vaesus kui inimõiguste realiseerimise takistaja. – teoses Inimõigused Eestis. Tallinn: UNDP, 1998, lk 11–18.
18. Tocqueville, 1995, lk 379–81, 385.
19. Vt Robert D. Putnam. Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993.

Kasutatud kirjandus

Cohen, J. L.; Arató, A., (1992/1995) Civil Society and Political Theory. – The MIT Press, Cambridge, MA & London, UK.

Dahlkvist, M. (1995) ‘Det civila samhället’ i samhällsteori och samhällsdebatt. En kritisk analys. – Civilt samhälle kontra offentlig sektor, Trägårdh, L., (toim), SNS Förlag, Stockholm.

Eesti inimarengu aruanne. (1998) UNDP, Tallinn.

Eesti keele sõnaraamat ÕS. (1999) Tallinn, Eesti keele instituut.

Feldman, S., (1997) NGOs and Civil Society: (Un)stated Contradictions. – The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences, vol 554, Nov.

Jernigan, D. H. (1995) Thirsting for Markets. The Global Impact of Corporate Alcohol. The Marin Institute, San Rafael, CA.

Kutsar, D.; Trumm, A. (1998) Vaesus kui inimõiguste realiseerimise takistaja. – Inimõigused Eestis. Tallinn, UNDP.

Lagerspetz, M.; Ruutsoo, R.; Rikmann, E. (2000) Olelemisest osalemiseni? Eesti kodanikualgatuse hetkeseis ja arenguvõimalused. – Akadeemia, nr 2.

Laut, H. J.; Mols, M.; Weidenfeld, W. (1992) Zur Relevanz theoretischer Diskurse. – Zivilgesellschaft – ein liberales Konzept? Thiery, P., Mainz, Johannes–Gutenberg–Universität Mainz.

Lewis, D. J., (1997) NGOs, Donors, and the State in Bangladesh. – The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences, vol 554, Nov.

Linz, J. J.; Stepan, A. (1996) Problems of Democratic Transition and Consolidation.
– Baltimore & London, The John Hopkins University Press.

Putnam, R. D. (1993) Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy. – Princeton, NJ, Princeton University Press.

Sillaste, J., Purga, Ü. (1998) Inimeste tulud ja tarbimine. – Sotsiaaltrendid. Statistikaamet, Tallinn.

Tocqueville, A. de (1995) Tähelepanekuid Ameerika demokraatiast. Hortus Litterarum, Tallinn.